

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 2

ЗА ЧУМНИТЕ ЕПИДЕМИИ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Георги КОВАЧЕВ

ABOUT THE PLAGUE EPIDEMICS OF THE EARLY MIDDLE AGES

George KOVACHEV

Abstract: This article presents the Early Medieval plague epidemics, mainly on the Balkans. There are eighteen major outbreaks during 541 – 767 AD, but the lack of sources is limiting the research. One of the most devastating outbreaks is that of 597 – 599. According to the chronicles, at this time the invading Avars suffered some heavy population losses, and the same is suggested for the byzantine population. In the beginning of the 7th century a great number of settlements in North-Eastern Thrace ceased to exist. Most of the researchers are considering this to be a result of the avars' invasion, but perhaps the plague has a great share in the process of depopulation. Still the archeological excavations and observations are not sufficient for making conclusions. In the 7th and the 8th centuries, perhaps because of the frequent plague outbreaks, North-Eastern Thrace was a population free zone with no major role in the Byzantine economy, and without defensive resources. After the establishment of the Bulgarian kingdom the land was granted to khan Tervel with the pact of 716, perhaps with the idea that the Bulgars did not possess human resources for adapting the territory, and with the possibility for the Byzantines to fight it back in the future.

Key words: Early Medieval plague epidemics, North-Eastern Thrace, khan Tervel, Bulgars, Avars, Byzantines.

Най-голямата чумна епидемия от Късната античност, която прераства в поредица от епидемии за повече от два века, от 541 до 750 (767) год., е т. нар. чума на Юстиниан [Матанов, Х. 2004, с. 339 – 347]. Тази първа чумна пандемия се проявява паралелно с множество важни исторически събития, оставили своя продължителна следа в развитието на световната история. Сред тези събития са установяването на славяни и прабългари на Балканите, отделянето на Източната Римска империя и обособяването на Византия като самостоятелна политическа и културна формация, проникването на християнството в Западна Европа, появата на исляма и последвалите арабски завоевания и др.

Според Бирабен и Льо Гоф, които първи правят опит да проследят писаните на сириак, арабски, гръцки и латински исторически извори за Юстиниановата чума, тази епидемия се проявява в петнадесет вълни до 767 год. [Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975, pp. 58 – 59].

По-новите изследвания на Дионисос Статакопулос отбелязват за същото време осемнадесет епидемични вълни [Stathakopoulos, D. 2007, p. 100].

Както сочи Прокопий Кесарийски [Procopius, 1954, pp. 451–477], епидемията започва през 541 год. в Пелузий – египетско пристанище на Средиземно море, разположено в източната част на делтата на р. Нил. В пролетта на 542 год. или може би още в есента на 541 год. тя достига Константинопол, където се задържа четири месеца.

Уилям Розен търси причините за началото на епидемията в климатичните промени, понижаването на температурите в Египет и увеличаване активността на чумните бактерии в бълхите на плъховете. При температура над 24°C чумният бацил е блокиран и не представлява опасност. Когато температурата на околната среда обаче падне между 15 и 20°C, чумният бацил става опасен, а бълхата повишава своята активност. Дендрохронологичните данни от дървесни стилове, открити в Ейре и Скандинавия, сочат, че през 538 – 540 год. се наблюдава застудяване на климата. Според различните

мнения това застудяване се причинява от паднала комета, чиито частици остават в атмосферата, или от изригването на вулкана Кракатау в Суматра, чието пепел се задържа в атмосферата.¹ Прокопий документира появата на комета през 539 год., а от своя страна изчисленията също показват изригване на вулкана по това време [Stothers, R. 1999, pp. 713 – 723]. Затъмняването става причина за намаляване притока на слънчева светлина и лоша реколта, което довежда до движение сред номадите за търсене на храна [Stathakopoulos, D. 2007, p. 100]. Заедно с хората се движат и техните животни. Последвалото захлаждане и демографско разместване дава възможност от горното течение на р. Нил плъховете и заразните активни бълхи да се придвижат на север към Пелузий и Александрия, където заразяват местните популации от гризачи и дават началото на епидемията [Rosen, W. 2007, pp. 200 – 203].

Първата вълна, която продължава от 541 до 544 год., е катастрофа за Византия и според много автори епидемията се явява причина за пропадането на Юстиниановите планове за възвръщане на старите територии на империята. В същото време Западна Европа, с някои изключения, почти не чувства проявата на епидемията. Чумата пристига в Западното Средиземноморие през Генуа, Марсилия и някои испански пристанища, след което достига до Клермон и Реймс.

Както и по време на черната смърт през XIV век, чумата на Юстиниан се проявява в циклични вълни във Византия, Европа, Югозападна Азия и навсякъде другаде в Стария свят. Според Евагрий вълните са на 15 години и две години преди писането на историята си той преживява четвъртия цикъл. Според информацията, която привежда Жан-Ноел Бирабен, Константинопол е ударен от чума през 542, 543, 544, 558, 573, 574, 599 и 608 (между 602 – 610 год.), 618, 640(?), 697, 700 (?), 717 и 747 год. [Biraben, J.-N. 1975 – 1976, pp. 27 – 32]. Според Ален, сведения за чума на изток има и за други години – 560 – 561, 567 – 568, 583 – 584, 592, 598 – 599, между 612 – 617, 639, 673 – 674, 687 – 688, 716 – 717 докато чумата изчезва в средата на VIII век [Allen, P. 1979, pp. 13 – 14].

Последната епидемия от бубонна чума, която се разпространява в Средиземноморието, е от 745 – 750 год. Историческите сведения за тази епидемия са от Теофан Изповедник. Той не дава точни дати, но по косвени сведения може да се предположи, че тя се развива в периода 745 – 747 год. и огнището ѝ вероятно се локализира в Сирия. Описанието на Теофан за чумата в Константинопол, атакуван от болестта в средата на пролетта на 747 год. за близо една година [Stathakopoulos, D. 2007, p. 104], напомня за описанията от града две столетия по-рано. Според Хрониката от Зикнин тази епидемия е от 743 – 745 год. и се разпространява от Месопотамия към Палестина, Червено море, Киликия, Икония, Азия, Витиния, Лузония (Мизия? – бел. Майкъл Морони), Галатия и Кападокия [Morony, M. 2007, pp. 65 – 66]. През 745 – 746 год. чумата е в Рим, Калабрия и Сицилия, а византийските войници я разнасят и в Южна Гърция и Егейските острови. През 748 – 750 год. чумата се завръща в Ирак, Сирия и Месопотамия [Stathakopoulos, D. 2007, p. 104].

Според свръхестественото описание на Теофан за разпространението на чумата в Константинопол, малки мазни кръстове се появяват по дрехите на хората, по църквите и по завесите. “Гневът на Бога” безпощадно унищожава не само жителите на града, но и тези в предградията. Много от хората получават халюцинации и чувството, че пътуват с хора със странни лица, които влизат в къщите, убиват живеещите там, а други нараняват с меч. Чумата се разраства и внезапно избухва със страшна сила през лятото. В резултат на това цели къщи са пометени. Погребването на мъртвите става невъзможно и за преноса на разложените трупове се ползват специални коли, теглени от животни. Телата на мъртвите изпълват всички градски и извънградски гробища, градските щерни и ровове, много лозя и дори овощните градини зад старите стени. Всяко домакинство е поразено, което Теофан отдава като резултат на иконоборческата политика и “безчинственото изхвърляне на светите икони от управниците” [Theophanis, Chronicle..., p. 112; Turner, D. 1990, pp. 419 – 434]. В резултат на тази поредица от епидемии император Константин V заселил в цяла Тракия сирийци и арменци от Теодосопул и Мелитена, а в Константинопол, “чиито жители намалели поради настъпилия мор” били доведени “от Елада и от по-южните области цели родове”, които направили столицата по-гъсто населена [Теофан Изповедник, ГИБИ, III, с. 269 – 270].

¹ Мнението за връзката на природни феномени с избухването на епидемията се включва в научно обращение още в средата на XIX век от Валентин Зайбел [Seibel, V. 1857].

Епидемиите от 608, 618, 628, 640, 654, 684 – 686, 694 – 700, 718 и 740 – 750 год. достигат до Запада само епизодично и с ограничено действие. През 654 год. пострадват Рим, Павия, Марсилия и провинция Арл, през 694 год. е засегнато пристанището Нарбона и околните райони, през 764 год. са засегнати Сицилия и Калабрия, а през 767 год. – Неапол и Южна Италия [Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975, pp. 58 – 60].

За периода от 541 до 750 год. се наблюдават общо осемнадесет вълни на чумната епидемия, или както Статакопулос отбелязва, средно на всеки 11,6 години. Що се отнася до първите шест вълни, то те избухват средно на 14,2 години или много близко до оценката на Евагрий за връзката им с първата или втората година на петнадесегодишните цикли на индиктите. За разлика от това, през последните шест вълни епидемиите са средно на 6,6 години, което показва по-интензивно възвръщане на заразата [Stathakopoulos, D. 2007, p. 105].

Мнението на съвременниците за произхода на тази епидемия се свежда най-вече до идеята за Божие наказание заради човешките грехове. Това метафизично обяснение е в духа на християнската и юдейска традиция, независимо че в Новия завет липсва интерпретация за наказване на грешките с болести. Освен колективния грях, за болестта се обвиняват индивидуално император Юстиниан, наречен от Прокопий „господар на демони“, който нарежда през 540 год. храмът на богинята-лечителка Изида във Фила в Долен Египет да бъде съборен [Sarris, P. 2007, p. 119],² и по-късно император Константин V във връзка с неговата иконоборческа политика [Stathakopoulos, D. 2007, p. 106].

За разлика от това обяснение лекарите съвременници търсят по-рационална причина за произхода на чумата. Както Хипократ отбелязва, „болестта има специфични характеристики и определени причини“. Неговото мнение е, че тя се разпространява чрез въздуха, като по този начин се поставя теорията за замърсения въздух (миазма), която теория по-късно се доразвива от Гален и средновековните медици. В допълнение на тази теория Анастасий от Синай в края на VII век отбелязва, че когато миазмата е изпратена от Бога, то нейното избягване е невъзможно. Когато обаче миазмата е причинена от изпарения и замърсяване на въздуха, то смъртта може да се избегне с напускане на заразеното място.

Друга, макар и не толкова разпространена теория, приета включително и от Прокопий, е връзката на болестта с нареждането на планетите. Това мнение се вижда още в Житието на Симеон Стилиит, където според една група от астролози езичници нареждането на планетите е от изключително значение за природните катастрофи, в това число и епидемиите [Stathakopoulos, D. 2007, pp. 106 – 109]. Наред с тези мнения съществува още едно, което е във връзка с християнското летоброене. Според него годините между 492 и 508 съвпадат с 6000 година от сътворението на света и според догмата тогава ще настъпи Страшният съд. Според Апокалипсис (Евангелие от Матей 24, Лука 21 и Марко 13) последните дни на човечеството и идването на Исус ще са предшествани от войни, глад, епидемии и земетресения. Съвременният научен свят тълкува това и като една от причините, поради която през V и VI век са отбелязани повече природни катастрофи, отколкото преди това [Stathakopoulos, D. 2007, p. 109]. Повлияни от този есхатологичен поглед, на Изток хората се обръщат за помощ към местни светци, чийто култ запазва местния си характер. Такива са Св. Симеон Стилиит в Антиохия, Св. Димитър в Солун, Св. Артемиус в Константинопол и др. На Запад широко се разпространява култът към Св. Себастиан. За разлика от Запад, на Изток също липсват данни за организиране на процесии и писане на литургии срещу чумата [Stathakopoulos, D. 2007, p. 110]. Психологическият отговор на нещастията на Запад се изразява в бягство, агресия и отразяване в произведения на изкуството. Що се отнася в частност до Византия на Изток, то първите две са реалност, но засега произведение на изкуството, което да отразява чумната епидемия от това време липсва. Според Прокопий жителите на Константинопол остават в града, но според Евагрий много градове са напуснати, а Патриарх Никифор отбелязва, че през последната епидемия в Константинопол, от 747 – 748 год., император Константин V се преместил в Никомедия и следял ситуацията в столицата чрез официална кореспонденция. В друг случай, когато чумата избухва в град Мира, селяните отказват да влязат в града и да търгуват от страх да не се заразят. Популярност също така добиват и талисманите за предпазване от болестта [Stathakopoulos, D. 2007, pp. 111 – 112].

² Самият Юстиниан е заразен, но успява да оцелее.

Разглеждайки данните на Пропокий Шамилоглу заключава, че през средата на VI век Константинопол и Анатолия са силно обезлюдени. Подкрепено с данните на Теофан от 745 – 746 год. е видно, че има продължително намаляване на популацията в Константинопол и в други райони в резултат на чумата. Според Ръсел, сведенията на Прокопий указват за 300 000 мъртви в първата година на чумата в Константинопол, а това на Агатий за 400 000 души, но Ръсел не ги приема, защото според него едва ли по това време Константинопол има население от 300 000 души. Имайки предвид данните от Египет, то според него при първата вълна умират 20 – 25% от населението на града, като за целия период от 541 до 700 год. населението намалява с 50 – 60%. Ръсел също подсказва, че чумата има различен ефект върху номадите и уседналото население [Russel, J. 1968, p. 180].³ Лорънс Конрад предлага същия аргумент, че в земите на арабите депопулацията засяга предимно райони с уседнало население, отколкото райони с номадско население.⁴

Като резултат от депопулацията, причинена от епидемията в този период, се появява криза в плащането и събирането на такси. Според Ръсел, след продължителните вълни от бубонна чума, армията на Византия значително редуцира своя размер. Докато византийската армия на Изток е изчислена на 350 000 души в V век, то по време на Юстиниановата смърт през 565 год. тя е само 150 000. По това време и по-късно, през VII век, армията се попълва от чужденци, а проблемът със заплащането ѝ остава. Административната реформа на император Ираклий (610 – 641 год.), предприета още при предшественика му Мавриций (582 – 602 год.), налага новата темна система, приложена първо в Анатолия, която се състои от военни зони, в които се разселват войници. Тази система използва местните селяни и по-късно разселените славяни, които служат като войници. Според Шамилоглу развитието и въвеждането на темната система е резултат от обезлюдяването на Анатолия и цели облекчаването на империята от плащането на заплати на редовна армия [Shamiloglu, U. 2004, p. 259]. Независимо от намаляването на състава на армията, Константинопол успешно е отбраняван срещу кутригурите през 558 год., а империята води успешни кампании в Лазия през 549 – 557 год., срещу маврите в Африка през 546 – 548 год. и срещу остроготите в Италия през 550 – 561 год. [Stathakopoulos, D. 2007, pp. 116].

В допълнение към идеята, за причината на новото темно организиране на империята, Шамилоглу поставя въпроса до каква степен чумата има влияние върху експанзията на арабите в Северна Африка и към Западна Европа към средата на VIII век и доколко тя отслабва халифата на Умаядите? В този ред, според него, експанзията на ранната ислямска империя е резултат по-скоро на депопулацията на околния свят, отколкото на меча [Shamiloglu, U. 2004, p. 260].

Засягайки въпроса за смъртността през тази поредица от епидемии, то трудно може да се изчисли какъв процент от населението умира. Данните, които оставят Прокопий, Йоан от Ефес, Евагрий, арабският поет Хасан ибн Табит и Григорий от Тур недвусмислено указват висока смъртност. Неминуемо демографският срив пряко засяга селското стопанство, армията и събирането на такси и оттам държавната хазна. Като резултат от недостига на работна ръка се появява глад, и то веднага по време или след епидемията. Такива са случаите с Константинопол през 542 и 545 – 546 и 618 – 619 год., след обсадата на Солун и епидемията от 597 год. и глада в Александрия от 618 – 619 год. Чумната епидемия също ограничава и възможностите на Византия да отговори своевременно на предизвикателството на исляма в 30-те и 40-те год. на VII век [Sarris, P. 2007, p. 124]. Епидемията следва добре установените търговски пътища в Средиземно море и пътят за нейното разпространение е показателен и за съществуващите търговски връзки и контакти между средиземноморските държави. За разлика от много други епидемии, тази епидемия не се разпространява в Северна и Западна Европа по начина, по който засяга Южна Европа и Средиземноморието. Причина за това се оказват разрушените връзки между Изтока и Запада заради религиозни дискусии между папството и патриаршията в Константинопол, нашествията на готи, славяни и номади от Азия, които поставят под контрол обширни територии от Византия.

След като епидемията от средата на VIII в. отминава, император Константин V преселва в столицата голям брой славяни от Гърция, които донасят със себе си нова за Константинопол култура. Чрез това преселване Константин също цели приобщаване на славяните към империята и към иконо-

³ Според Майкъл Долс сведенията на Ръсел трябва да се приемат доста критично; мнение, което се поддържа и от Шамилоглу [Dols, M. 1977, p. 16; Shamiloglu, U. 2004, p. 257, note 17].

⁴ Цитирано по Шамилоглу [Shamiloglu, U. 2004, p. 257, note 18].

борческите идеи, които са широко разпространени през неговото управление. В арабския свят краят на епидемията се отбелязва от победата на Абасидите над Умаядите през 750 год., а в Западна Европа от смяната на Меровингите с Каролингите през 751 год. И в двете събития съвременниците виждат Божията намеса. Според Григорий от Тур епидемиите връщат хората обратно към техните езически вярвания и предразсъдъци. Болестта се вижда като резултат от нещастия и извършени грехове, очакване на Страшния съд, мисъл за Божия гняв и дава начало на апокалиптично мислене за векове наред и усилено поклонничество до гробницата на Св. Юлиан, и в Рим при папа Григорий Велики. Главното обяснение на Григорий от Тур за проявата на чумата е отмъщението на Антихриста, което се проявява още в недостига на храна.

Пътищата, чрез които чумата прониква и се разпространява в Европа през Ранното Средновековие, демографският феномен за това време и особеностите на психологическото отражение дават възможност за извършването на някои общи изводи за състоянието на Европа през VI и VII век. Географското разпространение на болестта потвърждава съществуването на градски центрове, тъй като болестта не може да се разпространи и задържи без тях. Освен това, търговските стоки от Александрия, Константинопол и Африка продължават да пътуват към Равена, Рим, Генуа, Марсилия и Нарбона, които се явяват входове за разпространението на чумата от Изтока. За отбелязване е също, че речните комуникации, по-специално тези по линията Рона – Сена, са от изключителна важност. Хагиографските текстове, особено тези, които говорят за чудеса, извършени от светци, подсказват границите на северното разпространение на заразата – Лоара, Марн, Рейн и Алпите маркират крайните точки за разпространение на епидемията, а наред с това и границите на урбанизираните зони и крайните точки на търговските пътища от Изтока [Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975, pp. 61 – 62].

В сравнение с проявата на черната смърт от XIV до XVII век, епидемиите от Ранното Средновековие са ограничени в своето географско разпространение, но независимо от това, демографските последици през Ранното Средновековие са от изключителна важност за преструктурирането на европейските територии и появата на нови народи и политически формирания. Според много съвременни автори епидемията може да се разгледа като една от главните причини, която привлича славяните на Балканския полуостров, където е създаден солиден демографски вакуум и възможности за нови заселници [Soltysiak, A. 2006, pp. 339 – 364].⁵ Империята заселва в Тракия нови селяни, които да възстановят местната икономика и елиминират загубите. Друго поражение, което претърпява Византия, е силното намаляване на финансовите приходи от събираните такси и данъци. Епидемията дава възможност и за успеха на ломбардите, които стоят на северната граница на Италия дълго време преди това и през 568 год. нахлуват трайно в Апенините, без да срещнат каквато и да е съпротива, както и за успеха на берберите в Северна Африка, които успяват да избегнат чумата. Широката миграция на араби в Сирия също е стимулирана от високата смъртност, причинена от чумата [Little, L. 2007, p. 24]. Бирабен и Лео Гоф също така поставят въпросът и за неочаквания успех на арабите в Мала Азия и Северна Африка. Майкъл Куликовски също отбелязва, че две години преди началото на арабското нашествие в Испания през 711 год., между 707 – 709 год., чума и глад унищожават половината от населението на страната [Kulikowski, M. 2007, p. 154]. Бирабен и Лео Гоф също търсят в чумата предпоставките за промяна на водещите политически центрове от Южна Европа в Северна Европа и успеха не само на Мохамед, но и на Карл Велики [Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975, pp. 62 – 63]. Следва да се отбележи, че и чумата на Юстиниан, както и черната смърт, имат широко социално въздействие върху обществото в Европа. Докато късноантичната епидемия отбелязва края на робството през VI – VII век, то черната смърт слага край на зависимото селячество най-вече в Западна Европа [Little, L. 2007, p. 23].

На базата на тази така представена картина съвсем естествено възниква въпросът, каква е ситуацията в българските земи по това време. За съжаление, следва да отбележа, че засега преки свидетелства за прояви на чума през Късната античност у нас липсват. Това важи както за писмени данни, така и за археологически материали, които пряко да доказват наличието на епидемична обстановка в Северна Тракия и Мизия от средата на VI век до средата на VIII век.

⁵ Идеята, че славяните са привлечени в Илирик от депопулацията след епидемиите, след 545 год., е застъпена още от Мирко Грмек [Grmek, M. 1998, pp. 787 – 794].

В своя труд „Животът на Светците от Изтока” Йоан от Ефес, който посещава Сирия, Киликия, Икония, Витиния, Азия, Галатия и Кападокия и е очевидец на епидемията от 541 – 544 год., описвайки епидемията, споменава мимоходом и Тракия: „Класове с жито в плодородните полета, които се намираха във всички райони, през които ние минахме, от Сирия чак до Тракия, бяха побелели и стояха, но нямаше никой да ги пожъне и да прибере зърното. Лозя, чийто сезон за бране беше дошъл и преминал, стояха с окапали листа поради лютата зима, но зърната бяха все още на лозите и нямаше кой да ги прибере и смачка”. В допълнение Йоан от Ефес споменава и за манастир, където осемдесет и четири от монасите умрели от чума, но не уточнява местонахождението му [John of Ephesus, Lives..., p. 261; 17 – 1].

Според „Чудесата на Св. Димитър Солунски” по време на обсадата на Солун от аварите през 597 – 598 год. в града избухва чумна епидемия. Разглеждайки събитията, Пол Льомерл уточнява, че това се случва през лятото на 597 год. – хронология, която се приема и от Дионисос Статакопулос [Lemerle, P. 1979 – 1981; Stathakopoulos, D. 2004, pp. 324 – 325]. Както се разказва в „Чудесата”: „всички (жители – бел. Г.К.) считали за невъзможно да се спаси градът, защото хората виждали цялата безнадеждност. Първо заради това, че ужасната чума вилнеела в града до месец юли; и след като преминала след петдесет дни, което било удостоено поради Божието човеколюбие, на 22 септември, се случило изпратеното от Бога нападение на тези варвари така, че жителите на града били застигнати в малка численост и убити от мъка по наскоро погребаните” [Чудеса Св. Димитрия, 124 – 125]. По-надолу в „Чудесата” се уточнява, че аварите предприели опити за превземането на града точно поради намаления брой на жители и войници [Чудеса Св. Димитрия, 137].

Според Теофилакт Симоката през 598 год. чумата се разпространява сред аварите, които по това време са в Тракия [Stathakopoulos, D. 2004, pp. 325 – 326; 2007, p. 102]: „Сред пълчищата на варварите почнала повсеместно да върлува чума и нещастieto било за тях неотвратимо и неподатливо на умване. Така хаганът заплатил със заслужено наказание, загдето поругал мъченика Александър. Седем негови деца получили оток в слабините и били обхванати от някаква силна огнена треска, та в един ден завършили така живота си. По такъв начин хаганът бил нещастно щастлив в победите си: вместо песни, химни, ръкопляскания, хора и буен смях, той слушал ридания и виждал сълзи, неутешима скръб и непоносима загуба. Той бил ранен от ангелска войска. Раната била явна, но войнството невидимо”. По-нататък Теофилакт изрично упоменава, че „ромейте сами изпаднали в горепосочените нещастия”, което е сигурно доказателство, че владенията на империята в Тракия не са подминати от болестта [Теофилакт Симоката, ГИБИ, II, с. 347 – 348]. През същата 598 год. чумата е в Дризипера (дн. в Турция), а през следващата 599 год. чумата е в Константинопол. Градът е подложен на глад през 601 – 602 год., което става и повод за бунтове срещу управлението на император Маврикий [Stathakopoulos, D. 2004, pp. 334].

Следващото и последно вероятно споменаване относно епидемията от 743 – 745 год е в „Хрониката на Зикнин”, където, според мнението на Майкъл Морони, вероятно под името Лузания авторът има предвид Мизия [Morony, M. 2007, pp. 65 – 66].

На пръв поглед е трудно да се каже какви поражения нанася чумата в Северна Тракия. Сведенията от изворите описват големи беди, но до каква степен може да се доверим на съвременниците, не е ясно. В този случай на помощ би следвало да привлечем данните от археологическите проучвания и известни епиграфски паметници.

Както съобщава Прокопий от Кесарея, кулминационната точка в строенето на крепости и преустройването на вече съществуващи укрепления е по времето на император Юстиниан Велики (527 – 565 год.) [Прокопий Кесарийски. 1958, с. 154 – 77]. Според най-ранните монети, открити в ранновизантийския град Цоида при Сливен, вероятно укрепването на селищата на юг от Източна Стара планина е започнало по времето на император Констанций (293 – 308 г.) [Щерева, И. 1987, с. 30]. Повсеместното укрепване и изграждане на цялостна укрепителна система започнало след готското нашествие от 377 год. и хунското опустошение от 447 год. Усилената строителна дейност в началото на VI век се потвърждава и от строителния надпис на император Анастасий, открит при с. Градец, Сливенско [Velkov, V., Lisitsov, S. 1994, pp. 257 – 264]. По същото време е преустроена и крепостта при Сливен, макар пълен кредит за това да се отдава на император Юстиниан I.⁶ Както сочат откритите

⁶ Цоида е отбелязана като Τζοειδων [Прокопий Кесарийски, 1958, с. 177].

монети на император Юстин I, през 20-те – 30-те год. на VI век е застроена и крепостта при Средец, Бургаско. По това време вече съществуват множество крепости, сред които Маркели при Карнобат, Кабиле, Калето до с. Злати войвода, Сливенско, Големия Хисар до с. Струпец, Сливенско, Злато кале до с. Седларево, Сливенско и др. Районът също е наситен и със селища, които най-общо се датират според откритите керамични фрагменти и монети в периода IV – VI век [Ковачев, Г. 2002, с. 171 – 188].

Резултатите от археологическите проучвания при Кабиле показват, че Кабиле е унищожено през 578 год., което Нели Танчева свързва с аварското нашествие от тази година [Танчева-Василева, Н. 1992, с. 26 – 30]. Последните монетни емисии от крепостта при Сливен показват, че животът в нея е прекъснал към 598 – 599 год. или в самото начало на VII век [Щерева, И. 1993, с. 12]. По същото време е унищожена и крепостта при Карнобат [Аладжов, Ж. 1993, с. 17]. Откритата монета на император Ираклий (610 – 641 год.) в крепостта Калето при с. Злати войвода сочи, че укреплението е използвано и през това време [Ковачев, Г. 2002, с. 18]. Не е прекъснал и животът в крепостта при Средец, където се откриват и по-късни монети на Константин IV и Ирина (780 – 797 год.), Никифор I и Ставракий (802 – 811 год.), Михаил I и Теофилакт (811 – 813 год.) [Балболова, М. 1997, с. 38].

Както се вижда, тенденцията на Балканите от първата половина на VI век е масово застрояване и ремонт на крепости, тъй като империята била принудена да премине в отбрана срещу нарастващите вълни славянски, аварски и български нашествия от север. Това довело до инвестирането на огромни средства и ангажиране на работна ръка, възможно само с помощта на стабилна икономика и положителен демографски баланс. Половин век по-късно се изоставят две от стратегически важните крепости за империята – Цоида и Маркели (в допълнение следва да се отбележи, че Цоида е и епископски център) [Ковачев, Г., Русев, И. 2001, с. 42 – 45], а животът в другите, все още съществуващи селища, бавно затихва. Общите наблюдения показват, че след смъртта на император Юстиниан византийската власт вече не предприема строителство в широк мащаб, а продължава само да поддържа старите крепостни стени [Овчаров, Д. 1982, с. 19]. Изследователите свързват този упадък само с варварските нашествия и не търсят други възможни причини. И докато това е може би валидно за Кабиле, то дали същото може да се каже за Цоида и Маркели и доколко това може да се свърже с депопулацията от чумните епидемии и особено с тази от 597 – 599 год.?

По същото време се прекратява животът и в големите центрове по р. Дунав. Ескус престава да съществува към 585 год., а Нове, Абритус и Дуросторум в края на VI – началото на VII век. Засега обаче не може да се каже нищо доколко тези градове са били засегнати от епидемиите и в каква степен можем да обвържем причините за тяхното западане с чумата. Без да абсолютизирам, но ако се доверим на сведенията от „Българския апокрифен летопис“ от XI век, то процесът на обезлюдяване на „земята Карвунска (Североизточна България)“ от „елини“ започнал около 130 години преди преселването на българите на Балканите и основаването на държавата им, т. е. по времето на император Юстиниан I, което съвпада и с началото на чумната епидемия [Иванов, Й. 1970, с. 280 – 287; Дуйчев, И. 1940, с. 154 – 161; Петканова, Д. 1982].

Очевидно преломният момент за империята и нейните балкански владения настъпва в края на VI – началото на VII век [Ангелов, Д. 1974, с. 173 – 176]. Общите наблюдения върху градския живот на Балканите до и по времето на император Маврикий (582 – 602 год.) са, че много от градовете са напуснати, а други преминават от градски към аграрен начин на живот. В най-широкия смисъл икономиката на империята по това време е предимно местна, зависеща от пряката размяна между града и прилежащите му села. Ако пораженията от чумата и варварските нашествия довеждат до западане на селското стопанство и последвалото заселване на славяни, най-вече в западната част на полуострова, то тогава регресът на градския живот би бил естествен.

Археологическите проучвания и наблюдения до този момент не потвърждават наличието на интензивен поселищен живот нито в равнината на Източна Тракия, нито в останалите планински крепости през втората половина на VII – VIII век и това дава основания Р. Рашев да приеме, че районът през VIII век не е бил постоянно обитаван [Рашев, Р. 1993, с. 102] и неговата депопулация е очевидна.⁷ В потвърждение на това идва и сведението за заселване на сирийско и арменско население като федерати от император Константин V Копроним по долината на р. Тунджа към средата на VIII век [Златарски,

⁷ Това сочат и резултатите от монетните находки [Станев, К. 2011, с. 115 – 131].

В. 1925, с. 267; **Бешевлиев, В. 1981**, с. 35 – 36; 1992, с. 186 – 189]. Тази мярка очевидно, освен установяване на отбранителна зона срещу българите, е целяла и икономическо стимулиране на един от плодородните, но неизползваеми райони на империята. В този случай не можем със сигурност да кажем, че основна причина за изчезването на живота в Цоида и Маркели е чумата, но това не значи, че следва да я изключваме, още повече, че подобни случаи на депопулация и напускане на градове, засегнати от чума по това време не са рядкост. Това се наблюдава в Близкия Изток, Италия, вкл. Рим, и др [Sallares, R. 2007, pp. 279 – 281].

Както знаем, през 705 год., освен титлата кесар хан Тервел получил и областта Загоре или най-общо земите на Североизточна Тракия. Тази придобивка за българите била потвърдена с договора от 716 – 717 год., когато границата между България и Византия била определена по Милеоните в Тракия.

Това решение за отдаване на тази територия на българите, взето от император Юстиниан II Ринотмет все още буди недоумение. Един държавник, независимо, че е получил изключителна услуга от своя съсед (хан Тервел възстановил императора на престола, довеждайки конницата си пред стените на Константинопол), отдал територия, която по това време била вече жизнено важна за изхранването на Константинопол и Византия като цяло, особено след загубите, които империята претърпяла предното столетие. В средата на VII век Византия губи Сирия, Палестина и Египет. В периода 649 – 654 год. арабите наложили контрол на островите Кипър, Родос и Кос, с цел превръщането им в база за предстоящата обсада на Константинопол, която се състояла през 674 год., и само употребата на гръцки огън срещу арабските кораби успяла да спаси града от сериозно поражение. През 670 год. арабите превземат Кизик; през 691 год. – Армения; през 697 год. в арабски ръце паднал Картаген и империята останала без Римска Африка, с изключение на крепостта Севта, която обаче била изгубена през 711 год. Особено зле се отразило на империята падането на Египет, защото това спряло притока на жито за Константинопол и останалите части на държавата. Безплатното раздаване на зърно на жителите на столицата било прекратено, а изхранването на армията също станало проблемно [Browning, R. 1980, pp. 50 – 51]. След тези арабски завоевания, които до голяма степен се дължали на загубите, нанесени на империята от чумната епидемия [Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975, pp. 62 – 63],⁸ имперската хазна загубила приходите от такси от богатите си южни провинции. Значението на Тракия и Витиния се засилило изключително, тъй като на тези райони се падала тежестта да компенсират загубите със земеделска продукция.

Данните, с които разполагаме за селищната система в Североизточна Тракия през периода V— началото на VII век, подсказват за развито земеделие, насочено предимно към производството на пшеница, ечемик, лозя, плодове и зеленчуци. Този извод се налага, след като се вземат предвид статистическите данни от предпочитаните за усвояване почви в района и откритите при археологически проучвания земеделски сечива. От 142 известни крепости и селища в района, 59 са ситуирани върху канелени горски почви (41, 5%), 22 върху псевдоподзолисти почви (15,5%), 16 върху алувиално-ливадни почви (11,3%), 15 върху смолници (10,6%) и т.н. [Ковачев, Г. 2002, с. 18 – 19]. Ако след началото на VII век районът вече е бил силно обезлюден и от тая гледна точка неизползваем за империята, то едва с това можем да предложим някакво рационално решение на въпроса за отдаването на тези земи на България. Още повече, че византийската администрация е била наясно, че българите също нямат наличните сили и ресурси за заселването на този район в момента, което давало надежда за бъдещо отвоюване на тази така или иначе все още „ничия земя”.

Това, което се знае за VIII век е, че през 756 год. император Константин V Копроним разбил при Маркели армията на хан Винех, а на същото място през 792 год. хан Кардам разбил армията на император Константин VI. Най-вероятно обаче сраженията са ставали пред руините на старата крепост, независимо от сведението, че през 792 год. император Константин VI застроил Маркели. Резултатите от археологическите проучвания указват, че крепостта е подновена едва в края на IX – началото на X век [Аладжов, Ж. 1993, с. 122].

Крепостта при Сливен е била заселена отново едва към края на VIII – началото на IX век. Към средата на IX век вече съществува и селището при с. Тополчане, Сливенско, което се вижда от откритата

⁸ Според Бирабен и Льо Гоф чумната епидемия и пораженията, която тя нанася в Средиземноморието, допринасят не само за успеха на арабите, но и на Карл Велики. [Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975, pp. 57 – 59].

тук тухла със знак YU [Ковачев, Г. 2002, с. 23]. Това, което на пръв поглед се вижда е, че за един продължителен период до началото на IX век в днешна Югоизточна България се е подвизавала най-вече българската конница, която не се е застоявала дълго. Независимо, че България владее тези земи от началото на VIII век, то солидно погранично съоръжение, каквото е земленият вал Еркесията, е било построено едва към 812 год., а съществуващите дотогава землени лагери до Маркели и Люлин са били използвани само при нужда [Аладжов, Ж., Момчилов, Д. 1991, с. 121; Аладжов, Ж. 1993, с. 143; Рашев, Р. 1993, с. 105].

Прегледът на тези събития поставя много въпроси, сред които и какво довежда до този демографски срив в Източна Тракия и кое е дало повод на Юстиниан II с лека ръка да отдаде една стратегически важна за империята територия? Дали за това решение на императора и обезлюдяването са виновни само варварските нашествия от VI и VII век, или то е било „стимулирано“ от непрекъснато избухващи епидемии и близостта с големите центрове на Византия Константинопол и Адрианопол?

В този случай значителен успех би постигнала археологията с нова интерпретация на резултатите от изоставени и прекъсвани строежи на частни и обществени сгради, търговски и транспортни инфраструктури, канализации и отпадъчни ями, изоставени селища и структури и др. Съчетаването на всички тези данни би дало по-добра картина и повече светлина върху депопулацията на този, ключов за северната граница на Византия район.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCE

Архивни източници / извори:

Бешевлиев, В. 1981 – Веселин Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981. [Veselin Beshevliev. Prabulgarski epigrafski pametnitsi. Sofia, 1981].

Бешевлиев, В. 1992 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992. [Veselin Beshevliev. Purvobulrski nadpisi. Sofia, 1992].

Иванов, Й. 1970 – Йордан Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1970. [Jordan Ivanov. Bogomilski knigi i legendi. Sofia, 1970].

Дуйчев, И. 1940 – Иван Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. 1. София, 1940. [Ivan Duichev. Iz starata bulgarska knizhnina. T. 1. Sofia, 1940].

Петканова, Д. 1982 – Донка Петканова. Стара българска литература. Апокрифи. София, 1982. [Donka Petkanova. Stara bulgarska literatura. Apokrifi. Sofia, 1982].

Прокопий Кесарийски, ГИБИ, II – Прокопий Кесарийски. За строежите. – ГИБИ. Т. II. София, 1958. [Prokopii Kesariiski. Za stroezhite. – GIBI. T. II. Sofia, 1958].

Теофан Изповедник, ГИБИ, III – Теофан Изповедник. Хронография. – ГИБИ. Т. III. София, 1960. [Teofan Izpovednik. Hronografia. – GIBI. T. III. Sofia, 1960].

Теофилакт Симоката, ГИБИ, II – Теофилакт Симоката. История. – ГИБИ. Т. II. София, 1958. [Teofilakt Simokata. Istorija. – GIBI. T. II. Sofia, 1958].

John of Ephesus, Lives... – John of Ephesus. Lives of the Eastern Saints. Edited and translated by E. W. Brooks. – Patrologia Orientalis. Paris, 1923 – 1925.

Lemerle, P. 1979 – 1981 – Paul Lemerle. Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Paris, 1979 – 1981.

Procopius, 1954 – Procopius. History of the Wars. T. 1. Translation by H. B. Dewing. Cambridge – London, 1954.

Theophanis, Chronicle... – The Chronicle of Theophanes (A. D. 602 – 813). Translated by Harry Turtledove. Philadelphia, 1982.

Публикации:

Аладжов, Ж. 1933 – Живко Аладжов. Крепостта Маркели – някои стратегически и хронологически бележки. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София – Сливен, 1993. [Zhivko Aladzhov. Krepostta Markeli – niakoi strategicheski i hronologicheski belezhki. – V: Severoiztochna Trakia i Vizantiia prez IV – XIV vek. Sofia – Sliven, 1993].

Аладжов, Ж., Момчилов, Д. 1991 – Живко Аладжов, Димчо Момчилов. Земленото укрепление около крепостта Маркели. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. София, 1991. [Zhivko Aladzhov, Dimcho Momchilov. Zemlenoto ukreplenie okolo krepostta Markeli. – V: Problemi na prabulgarskata istoria i kultura. T. 2. Sofia, 1991].

Ангелов, Д. 1974 – Димитър Ангелов. Някои проблеми на прехода от античност към средновековие в Югоизточна Европа през VI – IX век. – ИБИД, XXIX, 1974. [Dimitar Angelov. Niakoi problemi na prehoda ot antichnost kam srednovekovie v Iugoiztochna Evropa prez IV – IX vek. – IBID, XXIX, 1974].

Балболова, М. 1997 – Мария Балболова. Монетите от крепостта Калето в гр. Средец, Бургаска област. – Минало, 1997, № 1. [Maria Balbolova. Monetite ot krepostta Kaletoto v gr. Sredetz, Burgaska oblast. – Minalo, 1997, № 1].

Златарски, В. 1925 – Васил Златарски. История на българската средновековна държава. Т. 1. София, 1925. [Vasil Zlatarski. Istoria na bulgarskata srednovekovna darzhava. T. 1. Sofia, 1925].

Ковачев, Г. 2002 – Георги Ковачев. Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII – XIV век. Велико Търново, 2002. [Georgi Kovachev. Bulgarskite zemi mezhdu Iztochna Stara planina i Strandzha prez XII – XIV vek. Veliko Turnovo, 2002].

Ковачев, Г., Русев, И. 2001 – Георги Ковачев, Иван Русев. Света гора Сливенска. Опит за история на средновековното манастирско селение и района (XII – XVII в.). Велико Търново, 2001. [Georgi Kovachev, Ivan Rusev. Sveta Gora Slivenska. Oпит za istoria na srednovekovnoto manastirsko selenie i raiona (XII – XVII v.). Veliko Turnovo, 2001].

Матанов, Х. 2004 – Христо Матанов. Чумни пандемии и история. „Юстиниановата чума” и „черната смърт”. Два повратни периода в историята на Средновековните Балкани. – In: Civitas Divino-Humana. In Honorem Annorum LX Georgii Bakalov. София, 2004. [Hristo Matanov. Chumni pandemii i istoria. “Iustinianovata chuma” i “Chernata smart”. Dva povratni perioda v istoriata na Srednovekovnite Balkani. – In: Civitas Divino-Humana. In Honorem Annorum LX Georgii Bakalov. Sofia, 2004].

Овчаров, Д. 1982 – Димитър Овчаров. Византийски и български крепости V – X век. София, 1982. [Dimitar Ovcharov. Vizantiiski i bulgarski kreposti V – X vek. Sofia, 1982].

Рашев, Р. 1993 – Рашо Рашев. Поселищен живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София-Сливен, 1993. [Rasho Rashev. Poselishten zhitov v Severna Trakia v rannoto srednovekovie. – V: Severoiztochna Trakia i Vizantiia prez IV – XIV vek. Sofia-Sliven, 1993].

Станев, К. 2011 – Камен Станев. Монетната циркулация в ранносредновековна Тракия, началото на VII – началото на IX век. – Историки. Т. 4. Научни изследвания в чест на професор дин Иван Карайотов. Шумен, 2011. [Kamen Stanev. Monetnata tzirkulatzia v rannosrednovekovna Trakia, nachaloto na VII – nachaloto na IX vek. – Istorikii. T. 4. Nauchni izsledvania v chest na professor din Ivan Karaiotov. Shumen, 2011].

Танчева-Василева, Н. 1992 – Нели Танчева-Василева. Късноантичен укрепен квартал в античния град Кабиле. – В: Приноси към българската археология. София, 1992. [Neli Tancheva-Vasileva. Kusnoantichen ukrepen kvartal v antichnia grad Kabile. – V: Prinosi kum bulgarskata arheologia. Sofia, 1992].

Щерева, И. 1987 – Ирина Щерева. Археологически проучвания в Сливен (1982 – 1987). – ИМЮИБ. Т. X, 1987. [Irina Shtereva. Arheologicheski prouchvania v Sliven (1982 – 1987). – IMUIB. T. X, 1987].

Щерева, И. 1993 – Ирина Щерева. Приноси към историята на Сливен. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София-Сливен, 1993. [Irina Shtereva. Prinosi kam istoriata na Sliven. – V: Severoiztochna Trakia i Vizantiia prez IV – XIV vek. Sofia-Sliven, 1993].

Allen, P. 1979 – P. Allen. The Justinianic Plague. – In: Byzantion, 49, 1979, 5 – 20.

Biraben, J.-N. 1975 – 1976 – Jean-Noël Biraben. Les homes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. – In: Civilisation et sociétés. Paris, 1975 – 1976.

Biraben, J.-N., Le Goff, J. 1975 – Jean-Noël Biraben, Jacques Le Goff. The Plague in the Early Middle Ages. – In: Biology of Man in History. Selections from the Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. Baltimor and London, 1975, 48 – 80.

Browning, R. 1980 – Robert Browning. The Byzantine Empire. New York, 1980.

Dols, M. 1977 – Michael Dols. The Black Death in the Middle East. Princeton, 1977.

Grmek, M. 1998 – Mirko Grmek. Les consequences de la peste de Justinien dans l’Illyricum. – In: Radovi XIII mdunarodnog kongresa za starokrлжјansku arheologiju. Edited by N. Cambi and E. Marin. T. 2. Split, 1998.

Kulikowski, M. 2007 – Michael Kulikowski. Plague in Spanish Late Antiquity. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541 – 750. Edited by Lester K. Little. Cambridge, 2007, 150 – 170.

Little, L. 2007 – Lester Little. Life and Afterlife in the First Plague Epidemic. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541 – 750. Edited by Lester K. Little. Cambridge, 2007, 3 – 32.

Morony, M. 2007 – Michael Morony. “For Whom Does the Writer Write?”. The First Bubonic Plague Pandemic According to Syriac Sources. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541 – 750. Edited by Lester Little. Cambridge, 2007.

Rosen, W. 2007 – William Rosen. Justinian’s Flea. Plague, Empire and the Birth of Europe. New York-London, 2007.

Russel, J. 1968 – Josiah C. Russel. That Earlier Plague. – Demography. 5:1, 1968, 174 – 184.

Sallares, R. 2007 – Robert Sallares. Ecology, Evolution, and Epidemiology of Plague. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541 – 750. Edited by Lester Little. Cambridge, 2007, 231 – 289.

Sarris, P. 2007 – Peter Sarris. Bubonic Plague in Byzantium: The Evidence of Non-literary Sources. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541 – 750. Edited by Lester K. Little. Cambridge, 2007, 119 – 134.

Seibel, V. 1857 – Valentin Seibel. Die grosse Pest zur Zeit Justinians I und die voraus und zur Seite gehenden ungewöhnlichen Natur-Ereignisse. Dillingen, 1857.

Shamiloglu, U. 2004 – Uli Shamiloglu. The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization. – In: Views from the Edge. Essays in Honor of Richard W. Bulliet. New York: Columbia University Press, 2004.

Soltysiak, A. 2006 – Arkadiusz Soltysiak. The Plague Pandemic and Slavic expansion in the 6th – 8th centuries. – Archaeologia Polona, 44, 2006, 339 – 364.

Stathakopoulos, D. 2004 – Dionysios Stathakopoulos. Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics. – Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs. T. 9. Aldershot, 2004.

Stathakopoulos, D. 2007 – Dionysios Stathakopoulos. Crime and Punishment. The Plague in the Byzantine Empire, 541 – 749. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541 – 750. Edited by Lester K. Little. Cambridge, 2007, 99 – 118.

Stothers, R. 1999 – Richard Stothers. Volcanic Dry Fogs, Climate Cooling, and Plague Pandemics in Europe and the Middle East. – Climatic Change, 42, 1999.

Turner, D. 1990 – David Turner. The Politics of Dispair: The Plague of 746 – 747 and Iconoclasm in Byzantine Empire. – The Annual of the British School at Athens. T. 85, 1990.

Velkov, V., Lisitsov, St. 1994 – Velizar Velkov, Stefan Lisitsov. An Early Byzantine and Medieval Fort in the Haemus with an Inscription and Geaffiti of Emperor Anastasius. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994.

Интернет базирани източници:

Чудеса Св. Димитрия. – Чудеса Св. Димитрия Солунского. – Восточная литература. – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/VII/600-620/Dimitr_Solun/frametext.htm (достъпен: юни 2012). [Chudesa Sv. Dimitria Solunskogo. – Vostochnaia literatura. – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/VII/600-620/Dimitr_Solun/frametext.htm (достъпен: юни 2012)].

Съкращения:

ГИБИ – Гръцки извори за българската история [Gratzki izvori za bulgarskata istoria].

ИБИД – Известия на Българското историческо дружество [Izvestia na Bulgarskoto istorichesko druzhestvo].

ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България [Izvestia na muzeite ot Jugoiztochna Bulgaria].